

Identitetsförändring som resultat av modernisering och skolpolitik i Tornedalen

Professor Lars Elenius, Luleå tekniska universitet

Det finns en förenklad och delvis politiserad bild av skolans betydelse för tornedalingarna och för deras etniska identifikation. I den bilden har skolpolitiken blivit ett signum för tornedalsk identitet: en stigmatiserad del av självbilden. Det innefattar upplevelsen av förtryck och orättvisa på det individuella planet, av ett nedtryckande av det egna modersmålet och den finskspråkiga kulturen, av en nedsättande attityd från svenskarna mot det finska. Där finns en känslan av skam och underlägsenhet. Allt detta är naturligtvis sant, men det finns också en annan sida av saken. Skolan var utgångspunkt för förtryck men också för emancipation. Den medförde en förnekelse av modersmålet, men gav också tillgång till det svenska språket och den svenskspråkiga kulturen i ett land där svenska var helt dominerande majoritetsspråk. Den bidrog till att myndighetsutövningen och vardagslivet blev allt mer svenskspråkigt, men medförde för tornedalingarna en större politisk arena än lokalsamhället. I förlängningen bidrog kompetensen i svenska språket till att den högre utbildningen ökade och till ett generellt utökat ekonomiskt välstånd. Här nedan belyses ur några olika synvinklar hur detta påverkade den tornedalska identiteten.

Språkkontakter över språkgränsen

Det är väl känt att ett språk inte är statiskt utan ständigt påverkas av kontakter mellan olika språk. Inte minst meänkieli är ett exempel på detta med sina många inlånade svenska ord, men det finns massor av inlånade ord från andra språk också i svenskan och den finska som talas i Finland. Migrationer och mötet inom olika språkdomäner har alltid påverkat språket. Exempel på sådana språkliga möten för de finskspråkiga tornedalingarna är marknader i Överkalix där finsk- och svenskspråkiga regelbundet möttes. En del av byarna i gränsocknarna mellan Kalix och Torne älvdalar har också varit påtagligt påverkade av giftermål över språkgränsen. Andra exempel på aktiv språkpåverkan var att en del föräldrar i Tornedalen på 1870-talet skickade sina barn på säsongsarbete till svenskspråkiga bygder 1870-talet för att de skulle lära sig svenska. När sågverksindustrierna växte fram på Seskarö och i Båtskärsnäs mot slutet av seklet pågick årliga säsongsvandringar till sågarna vid kusten.

Där fanns också institutionaliserade kontakter mellan finsk- och svenskspråkiga. Bland gruvarbetarna i Kiruna fanns till att börja med parallella finsk- och svenskspråkiga fackföreningar. De finskspråkiga föreningarna ogillades av de centrala ledningarna, inte för att de var finskspråkiga, utan för att medlemmarna ofta hade allt för konservativa värderingar som var präglade av laestadianismen. Andra exempel på språklig interaktion var när landsting inrättades 1862 som del i det nya kommunala självstyret. I Norrbotten användes tidvis på 1870-talet informella tolkar för finskspråkiga landstingsledamöter som inte behärskade svenska. Även i tinget förekom sedan äldsta tid tolkar i finska och i samiska.

Med inrättandet av Tornedalens lantmanna- och folkhögskola i Övertorneå 1899, som den andra folkhögskolan i länet, uppstod en ny slags kontaktzon mellan svenska och finska. De vuxna elever som sökte sig till folkhögskolan kom både från Tornedalen och från andra håll i länet.

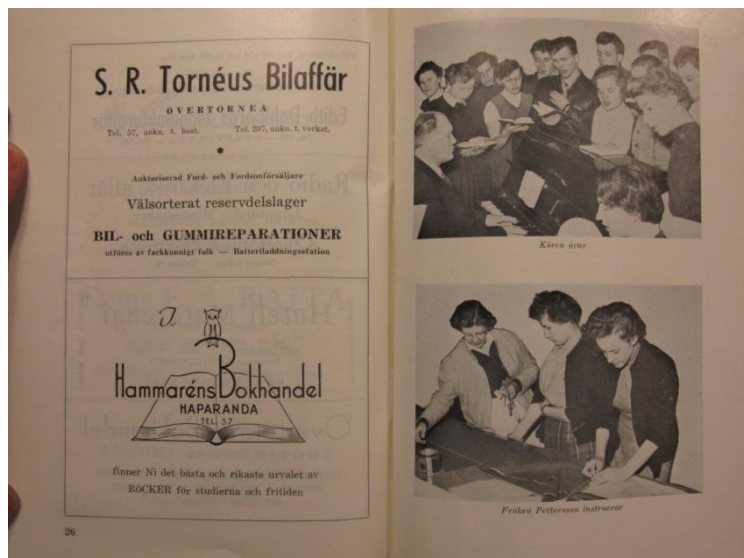
Bild 1. Lärare och elevkår vid Tornedalens folkhögskola 1947–1948

Källa: Elevtidningen för Tornedalens folkhögskola.

Folkhögskolan i Övertorneå hade som målsättning att lära ut medborgerliga kunskaper och lantmannakunskaper och att eleverna skulle utveckla sina svenska språkkunskaper. Den genomtyrades också av tidens nationalism som fokuserade på svenska språket och svensk kultur (Elenius 2001). Som Bild 1 visar så bidrog annonserna i elevtidningen till att det moderna samhället kom att uppfattas som svenskspråkigt. Här annonserade de nya affärerna med de nya moderna produkterna på svenska. Moderniseringen uppfattades som svensk.

Bild 2. Annons ur elevtidningen för Tornedalens folkhögskola

Källa: Elevtidningen för Tornedalens folkhögskola.

Det var alltså inte enbart folkskolan som påverkade språkets utveckling i Tornedalen, utan det faktum att de finskspråkiga i Sverige efter 1809 bara utgjorde någon procent av landets befolkning (Wande 2009). Moderniseringen och kontakten med den svenskspråkiga delen av landet skedde på alla möjliga tänkbara sätt. Under andra världskriget inackorderades exempelvis militären i skolor och i enskilda hushåll i Tornedalen. Bybor öppnade ibland caféverksamhet och sålde mjölk till militären. Det svenska språket blev mer och mer allmänt i vardagslivet.

Bild 3. Caféverksamhet i Tornedalen

Källa: Internet.

Folkskolans utbyggnad

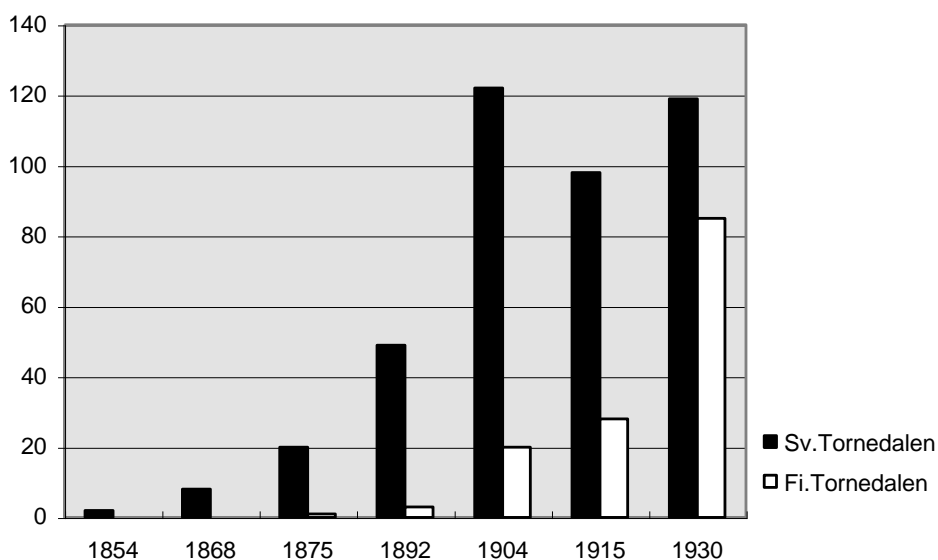
Det glesbefolkade Tornedalen hade samma problem som övriga landet med utbyggnaden av folkskolan. Befolkningen var spridd på många enskilda byar och gårdar som i många fall saknade vägförbindelse. Socknarna var fattiga och hade svårt att uppfylla kravet på att bygga skolor och anställa lärare. När folkskolan i mitten av 1850-talet började införas i Tornedalen var den innehållsligt inriktad på att lära ut grundläggande läs- och skrivkunigheter i en kyrklig kontext. Undervisningsspråket var därför finska, och i undervisningen användes en finskspråkig ABC-bok och efterhand en historiebok med parallelltext på finska och svenska.

Under 1870-talet gick landstinget in med ett omfattande stöd till utbyggnaden av småskolor, vilka därefter ökade kraftigt. Efter ingripande av landshövdingen stoppades emellertid landstingets subventioner, som av honom ansågs överskrida landstingets politiska mandat. Precis som för sameskolorna skedde det en medveten försvenskning av skolväsendet i Tornedalen under Lars Landgrens tid som biskop (1876-1888). Detta skedde bland annat genom inrättandet av särskilda statsunderstödda skolor i Tornedalen, vilka uppförde under villkoret att undervisningsspråket skulle vara enbart svenska.

Detta var inledningen på en språkpolitik som helt uteslöt användning av finska i skolan. Fram till 1919 ökade andelen statligt finansierade folkskolor i Tornedalen till nästan 50 procent, och svenska kom även att utgöra det enda undervisningsspråket i de kommunala skolorna. I praktiken gick man i många skolor emellertid ännu längre, och modersmålet förbjöds inte bara i klassrummet, utan också på rasterna. Detta ledde till att de barn som pratade finska under skoltid blev bestraffade. Så var det i de flesta skolor men det fanns också skolor som hade en mjukare linje och lärare som använde finska som hjälpspråk (Elenius 2016b). På många sätt sökte ecklesiastikdepartementet att möta de språkliga svårigheterna i folkskolan på likartat sätt när det gällde samer och tornedalingar. Det gällde exempelvis problemet med lärarekryteringen till det samiska och tornedalska skolväsendet. Ett småskoleseminarium grundades för samer i Mattisudden och för tornedalingar i Haparanda år 1875 med målsättningen att utbilda lärare som var kunniga i samiska respektive finska. Dessutom infördes särskilda stipendier både för att locka lärare till Tornedalen och till det samiska området. Lärarkandidaterna fick ett stipendium under utbildningstiden mot att de förband de sig att under tre år arbeta som lärare i Tornedalen eller i de samiska områdena (Elenius 2001).

Det är intressant att jämföra skillnaden i utbyggnad av folkskolan i svenska och finska Tornedalen, som före 1809 varit ett enhetligt politiskt och kulturellt område där socknarna innefattade både den finska och svenska sidan av Torne älv. I Diagram 1 har en sådan jämförelse gjorts.

Diagram 1. Antal folkskolor i svenska och finska Tornedalen 1854-1930

Källa: Tenerz 1963 och 1965, passim; SVT 1874-1930.

I den finska folkskolans utveckling syns två tydliga faser som hänger samman med två avgörande skolpolitiska beslut. Den ena är perioden mellan 1892 och 1904, närmare bestämt efter 1898 då det blev lagstadgat att varje socken skulle inrätta skoldistrikt. Den andra perioden är mellan 1915 och 1930 då en påtagliga ökning av antalet folkskolor skedde, närmare bestämt beslutet 1921 att folkskolan skulle vara obligatorisk (Elenius 2017).

Utbyggnaden av folkskolan på den svenska sidan inleddes drygt tjugo år tidigare än på finska sidan. Dessutom ökade den fram till första världskriget betydligt snabbare. Om man ser till utvecklingen på den svenska sidan så ser man några särpräglade tendenser. De första tjugotvå åren från 1854 till 1876 skedde en långsam ökning av antalet folkskolor som därefter förbyttes i en kraftig ökning. De sju åren mellan 1875 till 1892 ökade folkskolan i svenska Tornedalen med 145 procent. Nästa period mellan 1892 till 1904, som omfattar tolv år, ökar antalet skolor med 149 procent.

Bild 4. Tärendö första skolbyggnad byggd 1880

Källa: Snell, William (red.) (1942). Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar 1842-1942: minnesskrift utg. på föranstaltande av arbetsutskottet för firandet av folkskolans 100-årsjubileum inom Tornedalens inspektionsområde. [Haparanda]: [Emil Sandström]

Den kraftiga ökningen efter 1875 beror till stor del på att staten därefter gick in och finansierade många av de nya folkskolorna istället för kommunerna. Det första statsbidraget som var riktat speciellt till Tornedalen infördes 1874 ”till främjande av folkundervisningen bland de i rikets nordligaste trakter bosatta finnarna”. Formuleringen återkom i olika variationer fortfarande på 1950-talet för kollektinsamling till Tornedalen (Elenius 2016a). Ett villkor för att bli antagen till seminariet var från början att den sökande behärskade finska. De fyra första statligt finansierade folkskolorna byggdes 1888. Därefter skedde en kraftig utbyggnad av de statliga folkskolorna i svenska Tornedalen, som framgår av Diagram 2.

Diagram 2. Andel statligt finansierade folkskolor i Tornedalen 1892–1919 (%)

Källa: Elenius, Lars (2001). Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkpolitik i Tornedalen 1850-1939). Umeå: Umeå universitet. (avhandling)

År 1893 beviljades en kraftig höjning av finnbygdsanslaget i syfte "att befordra ett viktigt fosterländskt ändamål" vilket resulterade i 18 nya statligt finansierade folkskolor i finnbygden. Särskilt många statliga skolor byggdes åren 1906 och 1913, vilket också direkt kan avläsas i ökat statligt stöd. Det villkor som staten ställde var att undervisningen vid skolorna skulle hållas på svenska istället för på finska som tidigare. Kommunerna förlorade styrningen över de statliga skolorna som gick över till Domkapitlet i Luleå, och där fördes en värdekonservativ nationalistisk språkpolitik. Språkpedagogiken i de statliga skolorna kom i praktiken att undertrycka den finska kulturen i Tornedalen även om syftet med språkpolitiken i grunden var att förbättra tornedalingarnas framtida möjligheter i det svenska samhället.

Bild 5. Examen vid småskoleseminariet i Haparanda 1941

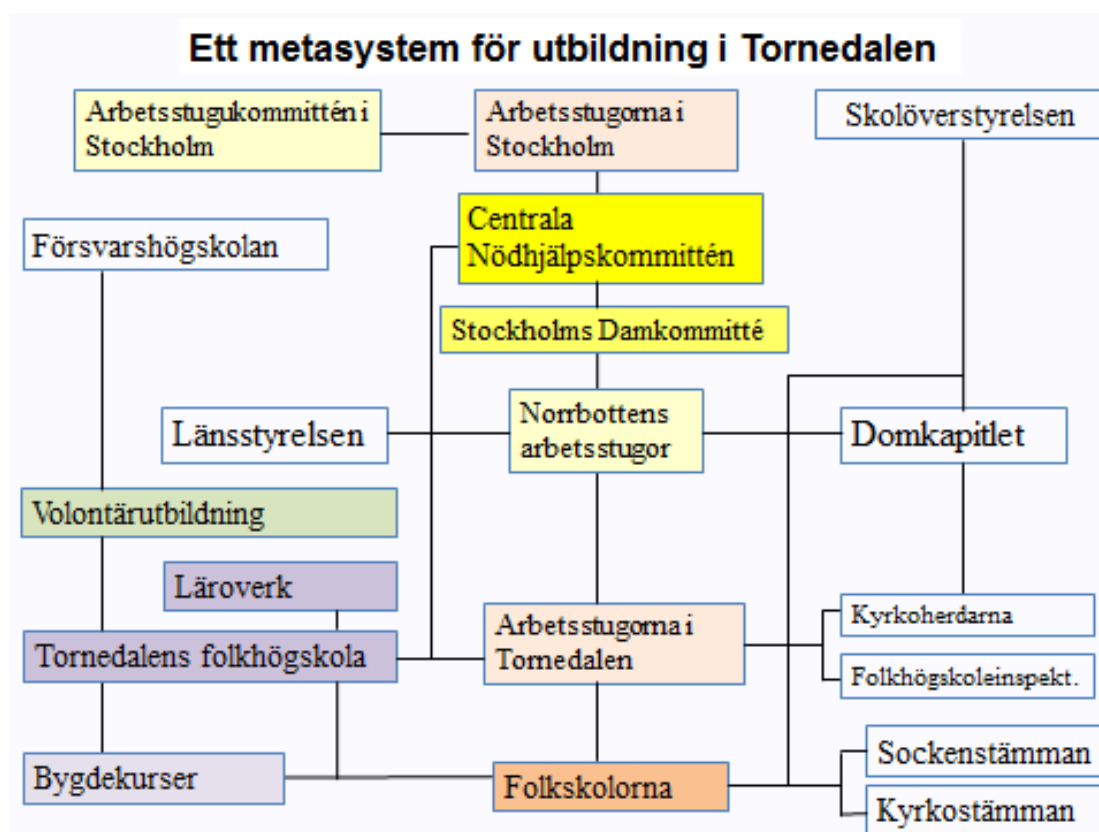

Källa: Snell, William (red.) (1942). Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar 1842-1942: minnesskrift utg. på föranstaltande av arbetsutskottet för firandet av folkskolans 100-årsjubileum inom Tornedalens inspektionsområde. [Haparanda]: [Emil Sandström]

Samtidigt innebar utbildningen på svenska att nya möjligheter öppnades på arbetsmarknaden. Paradoxalt blev skolpolitiken också en utbildning för kvinnlig emancipation eftersom många kvinnor gick igenom seminariet och blev lärare. De fick en egen ekonomi och självständighet som de inte hade haft förut. En hel del av kvinnorna i svenska Tornedalen utbildade sig på svenska och flyttade utanför Tornedalen. Deras platser intogs av finskspråkliga kvinnor från Finland som hade låg utbildning och bara pratade finska. De bidrog till upprätthållandet av det finska språket i svenska Tornedalen (Elenius 2001).

Språkförändringen från finska till tvåspråkighet har tidigare förklarats med bland annat inrättandet av statliga skolor, föräldrarnas språkstrategier när samhällets moderniserades och nya karriärvägar både för män och för kvinnor. I det sammanhanget kan de olika

utbildningarnas som riktades mot Tornedalen också ses som ett nationellt samverkande utbildnings- och uppfostringssystem, vilket här kallas för ett metasystem för utbildning. Det växte fram från 1880-talet och nådde sin mest intensiva fas i mitten av 1930-talet även om det kom att fungera som system fram till slutet av 1950-talet. Metasystemet ska i detta sammanhang ses som ett system av autonoma utbildningar, som vart och ett genomströmdes av nationalistiska ideologier och praktiker utanför själva utbildningen, vilka därigenom kraftfullt påverkade pedagogiken och elevernas kulturella identifikationer inom utbildningarna. Metasystemet är ett sätt att se skolväsendet i Tornedalen som en ideologisk skapelse, som ska sättas in i en modern nationsdiskurs (Elenius 2014).

Detta system av samverkande institutioner och aktörer kan beskrivas som ett nationellt metasystem för utbildning och fostran riktad mot tornedalingarna som minoritet. Det bestod av institutioner som folkskolan, arbetsstugorna, folkhögskolorna, militärutbildningen och föredrags- och bildningsprojekt av olika slag. Under 1800-talet och början av 1900-talet inrättades nya former av utbildningssystem, samtidigt som äldre system omvandlades till nya former. De olika utbildnings- och uppfostringsinstitutionerna var organiserade var för sig,

men det ideologiska innehållet sammanförde dem till en samverkande sfär inom utbildningsområdet. Inom denna samverkande sfär fanns två övergripande mål: ett socialt mål som utifrån altruistiska och pedagogiska idéer avsåg att fostra och utbilda det fattiga Tornedalen, och ett ideologiskt mål som gick ut på att bryta tornedalingarnas språkliga isolering i förhållande till övriga landet, men att också assimilera den tornedalska kulturen och språket in i en svensk normgivande monokultur, att omvandla tornedalingarna till lojala nationella medborgare.

I fallet med Tornedalen kan man säga att det utbildningsmässiga metasystemet påverkade minoritetspolitiken och minoriteternas egna etniska strategier. Det ska sättas in i den kontext av industrialisering, modernisering och ändrade geopolitiska och militära strategier som förändrade Tornedalens roll i den svenska nationalstaten. Ingen centralmakt bestämde att ett metasystem skulle upprättas för att utöva makt. Ett antal institutioner uppkom i samhället, var och en med sin egen historiska logik bakom tillkomsten, men på olika sätt relaterade till varandra genom värderingar, ideologier, mål och personliga relationer. Inom metasystemet representerade Tornedalen både en rysk och finsk mental hotbild från öster. Den historiska närheten till Finland och finnarnas strävan efter autonomi gentemot Ryssland upplevdes som ett hot mot den nationella identiteten bland ledande grupper i Sverige. Det ledde till ett nationalistiskt behov av självhävdelse utifrån svenskarna som dominerande etnisk grupp, vilket påverkade språkpolitiken i Tornedalen.

Inom metasystemet för utbildning sågs moderniseringen som en missionerande verksamhet och Tornedalen betraktades i det sammanhanget som ett område med behov av social hjälp och social fostran. Den sociala och nationella fostran utsträcktes till en hel folkgrupp, inte enbart till enstaka individer. Det nationella nätverket av utbildning för Tornedalen var inte bara en slumpmässig sammankoppling av olika slags utbildningar där Tornedalen var den gemensamma geografisk destination. Där ingick biskopen och landshövdingen men också lärarna och föreståndarna för arbetsstugorna. De var den tidens lokala celebriteter och skolan hade en ökad status i lokalsamhället som symbol för framsteg, det gällde inte minst statsskolorna. Metasystemets nätverk förenades av pedagogiska och ideologiska mål där ett kunskapsutbyte skedde mellan lokal, regional och nationell nivå. Det var inte i första hand hembygden, utan nationen som stod i centrum för utbildningen (Elenius 2014).

En föränderlig tornedalsk identitet

Mot den assimilerande språk- och kulturpolitiken har allt funnits olika former av motstånd, både på individnivå och på gruppnivå. Etniska gruppers politiska strategier på gruppnivå i förhållande till staten har ibland delats in i tre förhållningssätt: Lojalitet (Loyalty), Motstånd (Voice) och Utträde (Exit) (Hirschman 1970). Tornedalingarnas förhållningssätt från 1920-talet till sent 1970-tal kan beskrivas som Lojalitet (Loyalty). Lärare ställde krav på att undervisning i finska i fortsättningsskolan, men var i övrigt lojala mot det svenskspråkiga programmet i skolan. Tidningen för Tornedalens elevförbund liksom tidskriften Tornedalen gavs ut på svenska. Från 1981 präglades tornedalingarnas inställning till staten som Motstånd (Voice). Det yttrade sig i att Svenska tornedalingars riksförbund–Tornionlaaksolaiset (STR-T) bildades 1981 och samma år gav ut den nya tidskriften MET som betonade användningen av det finska språket. När samerna erkändes som urfolk och ILO 169 om samernas nyttjanderätt till mark och vatten diskuterades under 1990-talet påverkade det ytterligare den politiska strategin bland tornedalingarna. Genom att organisera sig som kväner över nationsgränserna markerade en del tornedalingar nu Utträde (Exit) parallellt med Motstånd (Voice), men utträdet var snarare tänkt som ett symbolsikt utträde som del i en förhandling med staten om en ändrad status som minoritet. Det riktades också tydligt mot utökade samiska rättigheter (Elenius 2018).

Den lokala tornedalska identiteten har utvecklats från att visa ”lojalitet” med svenska staten till att markera ”symboliskt utträde”. Det hänger samman med nationalstatens oförmåga att upprätthålla levnadsstandarden och minoritetspolitikens ökade betydelse för att erhålla statliga resurser till minoritetskulturernas bevarande. Adolf Iwar Arwidsson var en finländsk författare, publicist, politiker och historiker, som var verksam i Sverige under senare delen av sitt liv. Han är känd för citatet om finländarna som nationsbyggare: "Svenskar äro vi inte längre, ryssar vilja vi inte bli, låt oss alltså bli finnar." På motsvarande sätt skulle man kunna travestera Arwidssons sentens och beskriva utgångspunkten för en tornedalsk identitet: ”Svenskar är vi inte riktigt, finnar vill vi inte åter bli, låt oss alltså vara tornedalingar.” Det här sättet att förhålla sig återkommer gång på gång i tornedalingarnas historia efter 1809; i förhållningssättet till de finska fennomanerna på 1860-talet, i Ålandskrisen mellan Sverige och Finland 1921, i debatten om det finska språket i skolan på 1920- och 1930-talet eller i debatten om meänkieli som språk på 1980-talet. Så småningom utkristalliserade det sig i att tornedalingarna erkändes som en av fem nationella minoriteter, som både svenskar och tornedalingar.

Den statliga kategoriseringen av tornedalingarna har sedan 1809 huvudsakligen skett på språklig grund. Det betyder att tornedalingarna betraktats som svenska medborgare men med avvikande språk och kultur från den svenska normen. Det nya i den nuvarande svenska politiken mot tornedalingarna är att meänkieli nu räknas som ett medborgarspråk med definierade lagliga rättigheter. Med kvänrörelsens uppdykande på 1990-talet med krav på likadana urfolksrättigheter som samerna, så skulle man i det senmoderna mångkulturella samhället på 2000-talet ytterligare kunna omdefiniera självbilden. I det sammanhanget skulle den tornedalsk identitet bland de tornedalingar som engagerar sig i kvänrörelsen kunna formuleras: ”Svenskarna har övergett oss, finnarna vill inte veta av oss, låt oss alltså bli kväner.” Den hör samman med nationalstatens försvagade identifikationskraft, interetnisk konkurrens med andra minoriteter i förhållande till staten, globaliseringens ekonomiska utarmning av områden utanför storstäderna, den sammanhängande sociala nedrustningen och längtan efter en beständig identitet i allt som förflyktigas. Den tornedalska identiteten är inte enhetlig och rör sig åt olika håll.

Litteratur

- Elenius, Lars (2001). *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkpolitik i Tornedalen 1850-1939* (Kulturens frontlinjer 34). Umeå: Umeå universitet. (avhandling)
- Elenius, Lars (2014). ”Ett nationellt metasystem för utbildning och fostran i Tornedalen”, i David Sjögren & Björn Norlin (red.), *Nordic Journal of Educational History* No 1, (2013). Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars (2015). ”Exkludering och inkludering” (med Thom Axelsson och Lotta Brantefors), i Esbjörn Larsson och Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria – en introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Elenius, Lars (2016a). ”Stiftsledningen och minoritetspolitiken”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.) *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna - en vetenskaplig antologi, Band I* [Vitbok för relationen mellan Svenska kyrkan och samerna]. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Elenius, Lars (2016b). ”Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk”, i Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars (2017). ”Kunskapens nationella återsken – folkskolans utbyggnad i svenska och finska Tornedalen”, i *Norrbottnen 2018*.

- Elenius, Lars (2018). "Nationella minoritetens symboliska nationsbyggande. Sápmi, och Kvänland som nya former av etnopolitik bland samer och finskspråkiga minoriteter", i *Historisk tidskrift* 2018:3. Stockholm (*under publicering*).
- Hirschman, Albert O., *Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. 1970.
- Wande, Erling (2009). "Finskans utveckling i Sverige", i Lars Elenius & Matti Enbuske & Patrik Lantto (red.) *Fredens konsekvenser. Samhällsförändringar i norr efter 1809* (Studier i norra Europas historia 7). Luleå: Luleå tekniska universitet.